

سلطان باہودی پنجابی شاعری تے صوفیانہ فکر
مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی (پنجابی)

مقالہ نگار
محمد عرفان الحق

شعبہ پنجابی، یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور۔ پاکستان

سلطان باہودی پنجابی شاعری تے صوفیانہ فکر مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی (پنجابی)

مقالہ نگار

محمد عرفان الحق

نگران

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

شعبہ پنجابی، یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور۔ پاکستان

پنجاب یونیورسٹی ولوں چٹھی نمبر 1931/Acad مورخہ 15-04-2010 دے تحت ایہہ مقالہ لکھن دی اجازت دتی گئی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

انتساب

ایس مقالے دا انتساب میں اپنے مرشد گرامی
عالم ربانی، عارف حقانی، حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر رحمہ اللہ عہدہ
آپ دی اہلیہ محترمہ میرے خالہ جی حضور
حضرت سیدہ رضیہ خانم رحمہ اللہ عہدہ
تے آپ دے قابلِ فخر صاحبزادے میرے حضور قبلہ بھائی جان
حضرت سید محمد توقیر احمد اظہر رحمہ اللہ عہدہ
دے ناں کرناں آں، جہاں دی پاک نگاہ نال میرے ہنردی ایہہ بساط سچی اے۔

فہرست

صفحہ نمبر

پہلا باب

82 تا 1

سلطان باہودی حیاتی

پچھو کڑ۔ سلطان باہوداسماں۔ جمن (ولادت) تے جمن تھاں۔ ناں۔ ماپے۔ سلسلہ نسب۔ تعلیم تے تربیت۔ سفر، مجاہدے تے بزرگاں کولوں فیض حاصل کرنا۔ سلسلہ طریقت۔ کم کار۔ عائلی حیاتی۔ چلانا (وفات) تے مزار۔ سلطان باہودے خلیفے۔ سلطان باہودا فیض عام۔ مزار باہودے متولی تے سجادہ نشین۔ کچھ اہم باہو خانقاہواں تے آستانے۔ کچھ اہم باہو درسگاہواں تے مدرسے۔

حاشیے تے حوالے

دوجا باب

124 تا 83

سلطان باہودیاں لکھتاں تے اوہناں دے چونویں ترجمے

سلطان باہودیاں لکھتاں۔ سلطان باہودی پنجابی شاعری۔ ابیات باہودے اڈواڈے نسخے (جانکاری)۔ ابیات باہو دے چونویں ترجمے۔ سلطان باہودیاں فارسی لکھتاں (نثر تے نظم)۔ سلطان باہودیاں چونویاں فارسی لکھتاں دی جانکاری۔ سلطان باہودیاں فارسی لکھتاں دے ترجمے۔ سلطان باہودیاں فارسی لکھتاں دے ترجمیاں دا ویروا (مکدی گل)۔

حاشیے تے حوالے

تیرجا باب

190 تا 125

سلطان باہودی پنجابی شاعری

سی حرفی، مڈھ تے اُنٹی۔ ابیات باہودی جانکاری۔ ابیات باہودی ہیبت۔ ابیات باہودی بھال۔ ابیات باہودے اڈواڈے نسخیاں دی جانکاری تے ونڈ۔ ابیات باہو۔

حاشیے تے حوالے

سلطان باہودی پنجابی شاعری۔ ہیئت۔ سلطان باہودا اسلوب (ہو۔ لے تے موسیقیت۔ آسان تے عام فہم انداز۔ اکھراں دی چون۔ تصوف دیاں اصطلاحاں۔ زندہ تے تازہ زبان۔ مٹھا لہجہ تے مٹھری بولی)۔ سلطان باہودی ورتوں وچ آئیاں تصوف دیاں کجھ اصطلاحاں (ہو۔ نفی اثبات۔ اندر دا چور۔ وصال۔ وحدت سبحانی۔ عینوں عین۔ ترک دنیا۔ چوداں طبق۔ دم (جس دم)۔ تکرار۔ ایہہ تن رب سچے دا حجرہ۔ عشق مجازی۔ دل رقلب۔ ذات۔ صفات۔ حضوری۔ فنا۔ اسم اللہ اسم ذات اسم اعظم۔ وحدت دا دریا۔ ارشاد۔ پنج محل پنجاں وچ چاڑن۔ حال۔ توکل۔ مارنقارہ دل وچ وڑیا۔ صوفی تے صافی۔ نفس۔ جو دم غافل سو دم کافر۔ مرن توں اگے مر گئے۔ بیعت۔ موت تے حیات۔ دل کالا۔ ذکر تے فکر)

حاشیے تے حوالے

پنجاں باب

تصوف (اسلامی تصوف۔ صوفی۔ صوفیانہ فکر۔ وجودی فکر۔ شہودی فکر)۔ سلطان باہودی فکر (سلطان باہودا شریعت نال سمبندھ۔ سلطان باہودا طریقہ۔ سلطان باہودا فقر۔ سلطان باہودیاں تعلیمات۔ سوز تے گداز۔ سرور تے وجد۔ حقیقت پسندی۔ گھیاں رمزاں۔ عظمت تے وقار)۔ سلطان باہودی صوفیانہ فکر دے اڈواڈ پکھ۔ سلطان باہودی صوفیانہ فکر دے مڈھلے نکتے۔ ابیات باہودے سرناویں تے مضمون (ترک دنیا۔ فقر فقیری۔ مرشد۔ عشق۔ عاشق۔ کلمہ طیبہ۔ ذکر تے فکر۔ علم تے معرفت۔ نفس۔ چوداں طبق۔ دل رقلب۔ حضوری وصال۔ اسم اللہ اسم ذات اسم اعظم)۔ سلطان باہودی صوفیانہ فکر دا ویروا

حاشیے تے حوالے

چھیواں باب

سلطان باہو بارے ہون والی کھوج تے پرکھ۔ شعبہ جاتی کھوج تے پرکھ (اکیڈمک ریسرچ) (ایم اے دی پدھرتے

ہون والی کھوج تے پرکھ۔ پی ایچ ڈی دی پدھر تے ہون والی کھوج تے پرکھ۔ غیر شعبہ جاتی کھوج تے پرکھ (نان اکیڈمک ریسرچ) (سلطان باہودی حیاتی بارے ہون والی کھوج تے پرکھ۔ سلطان باہودے پنجابی کلام بارے ہون والی کھوج تے پرکھ۔ سلطان باہودیاں فارسی لکھتاں بارے ہون والی کھوج تے پرکھ)۔ افکار باہودے شارح۔ سلطان باہو بارے ہون والی کھوج تے پرکھ داویروا

حاشیے تے حوالے

ستواں باب

348 تا 319

سلطان باہودی مدح

سلطان باہودی مدح۔ سلطان باہودی مدح دیاں ونگیاں۔ مکدی گل

حاشیے تے حوالے

کتابیات

ضمیمہ

مڈھلی جھاتی

شروع رب دے پاک ناں نال جو رحمان تے رحیم اے۔ رحمت عالم حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تے لکھاں تے کروڑاں درود و سلام۔ تے اللہ پاک اپنیاں بیشمار رحمتاں فرمائے اولیاء کرام اُتے جہاں ہر درود و ج اللہ تے اللہ دے نبی ﷺ دے سنیے نوں اپنے وصفیاں تے عملاں راہیں مخلوق تائیں اپڑایا۔

رضیت باللہ رباً و بالاسلام دیناً و بمحمد رسول اللہ ﷺ نبیاً

الحمد لله شكر الحمد لله۔ پئی اج رب سوہنے نے اوہ گھڑی لے آندی کہ ہتھ پھڑیا مقالہ توڑ چڑھیا۔ اللہ سوہنا اوہناں سارے بزرگاں، استادان تے جہاں متراں اُتے فضل تے کرم فرمائے جہاں دیاں قربانیاں، صلاحواں، دعاواں تے چاہواں دی سنگت نے ایس مقالے دی تکمیل دے سفروج مینوں کدھرے ڈولن نہ دتا۔

شروع وچ میرا ارادہ ”نظام الدین توکلی دیاں پنجابی لکھتاں دی قتی سودھکاری“ دے سرناویں تے کم داسی۔ پر ایم۔ اے دی اک پڑھیاں نے شعبے وچ کسے ساگوں سرناویں تے کھوج لئی درخواست دے دتی۔ تاں ای کسے بھنڈی یاں اعتراض توں بچن لئی ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوراں

”سلطان باہودی پنجابی شاعری تے صوفیانہ فکر“

بارے کھوج دی صلاح چا دتی۔ میں اپنے بزرگاں دی اجازت تے حضرت غوث اعظمؒ تے سلطان باہودی ارواح طیبات دی رضامندی مگروں ایس سرناویں تے ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوراں دی اگوائی وچ کھوج کرن دا فیصلہ کر لیا۔ مڑ ۲۰۰۹ء وچ یونیورسٹی ولوں باقاعدہ طور تے مینوں ایس سرناویں تے کھوج دا اجازت نامہ وی مل گیا۔

تصوف نال میل کھاندے ایس سرناویں تے کم کرنا میرے واسطے ایس پکھوں وی گھنا دلچسپ سی پئی مینوں پچھلے دس پندرہ ورھیاں توں اپنے پیر و مرشدی سیوا وچ رہن دی سعادت حاصل سی۔ میرے پیشوائے پاک عالم ربانی، عارف حقانی، حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر رحمۃ اللہ علیہ پنجاب یونیورسٹی دے عربی زبان تے ادب دے شعبے دے صدر رہ چکے سن۔ آپ نے صرف علوم اسلامیہ، اسلامی تصوف، تاریخ، عربی، فارسی، اردو، انگریزی تے پنجابی زباناں تے ایہناں زباناں دے ادب دے حوالے نال اک اُچے تے سچے پارکھ، کھوجکار تے مہان استاد دے طور تے علمی ادبی حلقیاں وچ اپنی پچھان رکھ دے سن سگوں آپ دی حیثیت اک عالم باعمل تے صاحب مشاہدہ کامل صوفی دی وی سی۔ سونے تے سہاگہ پئی آپ نے کئی ورھیاں تائیں سلطان باہودے حوالے نال اڈواڈ پکھوں کھوج تے پرکھ وی کیتی سی۔ انج مینوں ایس سرناویں تے کم کر دیاں اپنے گھروں ای ڈھیروڑی مدد مل جاوے دایقین سی۔ پر قدرت دے فیصلیاں اگے کسے داز ورنہیں چلدا میرا ایہہ سہارا تے آسرا آپ دے اچانک وصال مگروں بظاہر میرے وسوں نکل گیا۔ میں اک دم بے وس جیہا ہو گیا۔ کجھ سمجھ نہیں آندی سی۔ سخت پریشانی لاحق

ہوگئی۔ ایس موقعے تے ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوراں ہمیشہ دی طرح میری ڈھارس بٹھائی تے میں کجھ حوصلہ کر کے کم شروع کردتا۔ پر گھنیاں اوکڑاں تے لماں پینڈا، پریشانی دا عالم تے مایوسی دے گھنے بدل۔ ایسے کیفیت وچ اک دن عصر دی نماز مگروں میں ایہات باہودا مطالعہ کر رہیاں پئی میری اکھ لگ گئی۔ کیہ دیکھنا آں پئی اک پاسیوں میرے مرشد گرامی تے دو جے پاسیوں حضرت سلطان باہو تشریف لے آئے۔ میرے مرشد پاک نے حضرت سلطان باہوتوں میری سفارش کردیاں فرمایا۔ ”ایہہ میرا بچہ اے۔ ایہہ تھاڈے بارے کم کر رہیا اے۔ تسی ایہدی مدد کرو۔“ ایہدے نال ای میری اکھ کھل گئی۔ بس ایس واقعے مگروں مینوں انج محسوس ہو یا پئی حضرت سلطان باہودی روح مبارک دی توجہ میرے ول ہو گئی تے میرا کم آسان ہوندا گیا۔ اپنیاں ساریاں ذمہ داریاں تے گھنیاں مصروفیتاں دے باوجود دیکھدیاں ای وی دیکھدیاں میرا کم بنے لگ گیا۔

ہتھ پھڑیا ایہہ مقالہ ”سلطان باہودی پنجابی شاعری تے صوفیانہ فکر“ ست باباں تے اُسر یا ہویا اے۔ پہلے باب وچ ”سلطان باہودی حیاتی“ دے اڈواڈ پکھاں دا ویروا کردیاں اوہناں دے خاندانی پچھوکڑ، پیدائش، تعلیم تے تربیت، بیعت، عائلی حیاتی، وصال، مزار تے آثار بارے کئی نویں نکتے اگھیردے نیں۔ خاص طور تے سلطان باہودی صوفیانہ حیاتی، اوہناں دے طریقے (سلسلہ طریقت)، فیض عام، سلسلہ باہیدیاں لڑیاں تے باہودر سگا ہواں بارے بھروسے گل بات کہتی گئی اے۔ دو جے باب ”سلطان باہودیاں لکھتاں تے اوہناں دے چونویں ترجمے“ وچ ایہات باہودے وکھو وکھنیاں تے اوہناں دے مستند ترجمیاں تے حجات پائی گئی اے۔ ایہدے توں اڈ سلطان باہودیاں فارسی لکھتاں تے اوہناں دے اڈواڈ زبانوں وچ ترجمیاں بارے بھروسے جانکاری دتی گئی اے۔ تیجے باب ”سلطان باہودی پنجابی شاعری“ وچ سی حرنی، اوہدے مڈھ تے اُنٹی بارے جانکاری دتی گئی اے۔ سلطان باہودی ”سی حرنی“ لوکاٹی وچ ”ایہات باہو“ دے ناں نال مشہور اے۔ ایس پکھوں ایہات باہودی اڈواڈ زمانیاں وچ متنی سودھکاری مگروں چھاپے گئے نسخیاں دا ویروا وی کیجا گیا اے۔ مڑ ایہناں نسخیاں دا تقابل کرن مگروں ہتھ پھڑی ایس کھوج لئی ڈاکٹر سلطان الطاف علی دے سودھے نسخے ”ایہات باہو مع ترجمہ و شرح“ نوں مڈھلے نسخے دی حیثیت نال متھ کے ایہدے وچ درج ایہات ایس باب دے چھیکو وچ شامل کیتے گئے نیں۔ چوتھا باب ”سلطان باہو دا اسلوب (ایہات باہودے حوالے نال)“ اے۔ جیہدے وچ ایہات باہودے حوالے نال اسلوب باہوتے بھروسے بحث کیتی گئی اے۔ ایس باب وچ ایہات باہودے حوالے نال سلطان باہودی ورتوں وچ آئیاں تصوف دیاں کجھ اصطلاحاں دی وکھو وکھ سوجھواناں دے وچاراں دے چائن وچ وضاحت کیتی گئی اے۔ پنجواں باب ”سلطان باہودی صوفیانہ فکر“ تے اُسر یا اے۔ ایہدے وچ تصوف، اسلامی تصوف، صوفی تے وکھو وکھ صوفیانہ فکر اں بارے وڈے سوجھواناں دے وچاراں نوں پیش کیجا گیا اے۔ ایس باب وچ سلطان باہودی صوفیانہ فکر دا ویروا کردیاں ایہدے اڈواڈ پکھاں تے مڈھلیاں نکتیاں بارے جانکاری دتی گئی اے۔ ایس باب دے چھیکو وچ ایہات باہودے سرناویاں تے مضموناں نوں متھ کے فکر باہودا ویروا کردیاں ایہات باہونوں

اجہی ترتیب نال جوڑیا گیا اے جہدے نال ہر سرنادیں تے مضمون دے پچھو کڑ وچ موجود فکر نگہتر کے مونہہ دکھالے آجاندی اے۔ چھیویں باب وچ اے توڑی ”سلطان باہو بارے ہون والی کھوج تے پرکھ“ دا ویرا کیتا گیا اے۔ جہدے مگروں ہتھ پھڑے مقالے دی لوڑ تے اہیت اگھڑ کے سامنے آجاندی اے تے نال ای حیات باہو دے کئی اچھے پکھ وی سامنے آوندے نیں جہاں تے بھرویں کھوج دی تھوڑا اک لوڑ بن کے کسے نوں کھوجکار دی اڈیک وچ اے۔ ستواں باب ”سلطان باہو دی مدح“ دا اے۔ ایہدے وچ سلطان باہو دے عقیدتمنداں ولوں اوہناں دی شان وچ کئی گئی مدح دیاں وکھ ونگیاں پیش کیتیاں گیاں نیں۔

ایس مقالے وچ نہ صرف سلطان باہو دی حیاتی بارے کئی نوں پکھ سامنے لیاندے گئے نیں سگوں بوہت سارے اچھے سوال وی چکے گئے نیں جہدے آون والے سے وچ ایس کھیتر وچ کھوج دیاں نویاں راہواں پدھریاں کرن وچ مددگار ثابت ہون گے۔ ایس مقالے وچ جتھے اکوتھاویں حیات باہو دے اڈواڈ پکھاں تے جھات پائی گئی اے اوہناں دیاں علمی، ادبی، مذہبی تے سماجی خدمات دا تذکرہ وی کیتا گیا اے۔ ایہدے وچ سلطان باہو بارے ہون والی کھوج تے پرکھ دے ویروے توں اڈواڈ اوہناں بارے لکھی جان والی مدح دا ذکر وی کیتا گیا اے۔ انج ای سلطان باہو دی صوفیانہ فکرنوں کجھن لئی اوہدے دکھو دکھ پکھاں نوں اڈواڈ حوالیاں نال نکھیرن دا چاراکیتا گیا اے۔ ایس مقالے دا سب توں اہم حصہ سلطان باہو دی پنجابی شاعری تے مشتمل اے۔ سلطان باہو دی پنجابی شاعری نوں کئی سو جھواناں نے سو دھیا، ایہدے تے جے کیتے تے ایہدی شرح کرن دی کوشش کیتی۔ ایس ضمن وچ فکر باہو دا ویرا کردیاں ابیات باہونوں کجھ نویکلے پکھوں چھوہیا گیا اے۔

سلطان باہو دی حیاتی تے اوہناں دیاں ادبی خدمات بارے بوہت سارا کم کیتا گیا اے۔ اوہناں تے پی ایچ۔ ڈی دے دو مقالے وی لکھے گئے نیں۔ اک شعبہ فلاسفی ولوں اوہناں دی فارسی شاعری تے فارسی خدمات بارے اے جدکہ دوجا فلسفے دے شعبے ولوں اے۔ پر حیرت دی گل اے ایہہ پئی اجوکی وسوں وچ سلطان باہو نہ تے فلسفی دی حیثیت نال مشہور ہوئے تے نہ ای اوہناں دیاں فارسی لکھتاں نے اوہناں نوں لوکائی دے دلاں وچ جیوند رکھیا۔ سگوں اوہناں دی ”اک پنجابی شاعر“ دی حیثیت نے اوہناں دی حیاتی نوں دوام دتا۔ دوجا اپنے سماجی صوفیاں وچ وی اوہناں دی تھاں سرکڈھویں اے۔ تے ایہہ وی حقیقت اے پئی ”اک صوفی“ دی حیثیت وچ وی اوہناں دے عقیدتمنداں دا چوکھا کھلار اوہناں دی ”پنجابی شاعری“ کارن ای اے۔ پر پنجابی زبان وچ اوہناں بارے کوئی خاص کم اے تاہم نہیں ہو سکیا سی۔ ایہی وجہ اے پئی ایس مقالے وچ چوکھے حوالے اردو زبان وچ دکھالی دین گے۔

ایس مقالے وچ ایہہ کوشش کیتی گئی اے پئی ایہدی زبان سادہ عام فہم تے سدھی سادھی ہووے۔ جتھے تصوف دیاں اوکھیاں اصطلاحواں وی آیاں نیں اوہناں نوں بالکل عام فہم انداز نال واضح کرن دا چاراکیتا گیا اے۔ ایس سب دے

باوجود اس کے وی چیزوں مکمل تے کامل نہیں آکھ سکدے۔ یعنی طور تے سلطان باہودی شخصیت بڑی قد آور اے۔ جس نوں مکمل طور تے گل بات دے کلاوے وچ لیانا خورے کے لئی وی ممکن نہ ہووے۔ ایس کھیترو وچ ایہہ مقالہ اک کوشش دے طور تے پیش کیتا جا رہیا اے۔ اللہ پاک اپنے پیاریاں دے صدقے ایس کوشش نوں قبول فرمائے تے سلطان باہودی اپنی جناب وچ ایس چاہ نوں میرے مسکین ولوں قبول فرماون۔ (آمین)

ربنا تقبل منا انک انت اسمیع العلیم و تب الینا انک انت التواب الرحیم

(محمد عرفان الحق)

ریسرچ سکالر (پی ایچ ڈی)

شعبہ پنجابی زبان تے ادب

پنجاب یونیورسٹی اور یونیٹل کالج، لاہور

پہلا باب

سلطان باہوودی حیاتی

۱۔ پچھو کڑ

سلطان باہو دا سبندھ مشہور قبیلے ”اعوان“ نال متھیا جاندا اے۔ ایہہ آکھیا جاندا اے پئی ”اعوان“ امیر المؤمنین حضرت علیؑ دی غیر فاطمی اولاد نیں۔ مناقب سلطانی دے لکھنہار نے کالا باغ دے ریساں دے کتب خانے وچ موجود لکھت ”کتاب الانساب“ دے حوالے نال لکھیا اے:

”زیرگی والدہ کا نام میمنہ ہے جو رستم پہلوان کی اولاد سے ہے اور اعوان زیرگی پشت سے

ہیں۔“ (1)

سلطان حامد قادری دو جی تھا ویں لکھدے نیں:

”اس میں شک نہیں کہ اعوان حضرت علیؑ کی اولاد سے ہیں۔“ (2)

ایس پکھوں حافظ حمید اختر دی کھوج وی کوئی اڈ نہیں:

”حضرت سلطان العارفین کا عرف اعوان ہے اور قبیلہ اعوان ہاشمی علوی ہے۔“ (3)

ڈاکٹر سلطان الطاف علی نے ایہناں وچاراں دی تصدیق بھرویں کھوج مگروں انج کیتی اے:

”آپ کے آباؤ اجداد کا تعلق وادی سون کے مشہور بہادر، غیور اور پرہیزگار اعوان قبیلہ سے

تھا۔“ (4)

اوہ مولوی محمد بخش شاہ قریشی اسدی دا حوالہ دیندیاں لکھدے نیں:

”عرب قبائل جو پاکستان و ہند میں وارد ہوئے اور پھر سکونت پذیر ہو گئے اُن میں سادات

فاطمیہ، اعوان علوی، ہاشمی علوی، ہاشمی اور قریشی شامل ہیں۔“ (5)

حضرت علیؑ دی اولاد سادات بنی فاطمہ تے ہاشمی علوی خانداناں وچ وٹھی ہوئی اے تے اعوان اصل وچ ہاشمی علوی

خاندان دی اک لڑی نیں۔ ایس گل دی وضاحت اڈواڈ حوالیاں نال ڈاکٹر سلطان الطاف علی نے انج کیتی اے:

”علوی کس طرح اعوان کے لقب سے معروف ہوئے۔ حضرت امام حسینؑ کے دیگر بھائیوں نے

چونکہ جنگِ کربلا میں ان کی مدد کی اور اس کے بعد اہل بیت کی حمایت میں امویوں اور پھر عباسیوں کے

ساتھ اس خانوادہ کے افراد کی جنگیں ہوتی رہیں اس لیے اعوان کہلائے گئے۔ ایک روایت کے مطابق

جب علویان یا علوی قبیلہ کے افراد سلطان محمود غزنوی کی حمایت میں ہندوستان کے جہاد میں شامل ہوئے تو

اس کے جو مجاہدین غزنی، غور اور ہرات سے ہندوستان کی طرف آئے اعوان مشہور ہو گئے۔ ملک شیر محمد

اعوان کے مطابق ۱۰۰۱ھ کو سلطان محمود غزنوی نے ہند میں توحید کا پرچم بلند کرنے کی غرض سے جہاد کا فیصلہ

کر لیا۔ جہاد کا اعلان سنتے ہی ہرات کے حاکم میر قطب شاہ علوی اپنے قبیلہ کے ہمراہ سلطان کے دربار میں حاضر ہو گئے اور جہاد میں شریک ہونے کی اجازت چاہی۔ سلطان محمود نے فرط مسرت اور خوشحالی میں بیساختہ کہہ دیا کہ آج سے تم لوگ ہمارے اعوان ہو۔ مفتی غلام سرور کا خیال ہے کہ قطب شاہ اعوان عرب سے غزنی آئے اور ان کی اولاد غزنی سے کابل اور پشاور میں آباد ہو گئی۔ وہ مغرب کے بادشاہوں کے معاون ہوئے اور ہندوستان پر حملہ آور ہوئے۔ اسی سبب سے اعوان مشہور ہوئے۔ اس کے بعد وہ پنجاب میں پھیل گئے۔ ایچ۔ اے۔ روز وغیرہ کا بھی یہی خیال ہے۔ میر قطب شاہ سلطان محمود غزنوی کے ہمراہ جب ہندوستان آئے تو ان کے ساتھ ان کے یہ چھ فرزند بھی تھے۔

- ۱۔ گوہر شاہ یا گورارا، جو سیکسر کے قریب سکونت پذیر رہے۔
- ۲۔ کالان شاہ یا کلغان، جو دین کوٹ کالا باغ میں رہتے تھے۔
- ۳۔ چوہان، جو دریائے سندھ کے کنارے کوہستان میں رہائش پذیر تھے۔
- ۴۔ کھوکھر یا محمد شاہ، جو دریائے چناب کے کنارے رہنے لگے تھے۔
- ۵۔ توری
- ۶۔ حج، جن کی اولاد وادی کرم کے علاقہ تیراہ میں رہائش پذیر ہوئی۔

کوہستان نمک میں کاٹھاوی کی بلندی پر گورارا کا مقبرہ موجود ہے۔ یہاں کی تمام حدود اعوانوں کی ہے۔ یہ گوہر شاہ یا گورارا ہی امیر شاہ ہیں جن کا ذکر سلطان باہو کے شجرہ میں ہے۔ ذانزل کے مطابق اصل میں کھوکھر اور چوہان انکی والدہ کے قبیلہ کا نام ہے جس میں وہ معروف ہوئے۔ اعوان علوی المنسب ہیں ان سے چار قبیلے مشہور ہیں۔ ان میں سے ایک امام محمد بن حنفیہ بن علیؑ سے ہے۔ دوسرا قبیلہ عباس بن علیؑ کی اولاد ہے۔ تیسرا گروہ عمر الاطراف بن علیؑ سے اور چوتھا قبیلہ امیر زبیر بن علیؑ سے ہے۔ ان میں علیؑ کے تین خانوادوں کے شجرہ نسب میں عجیب حسن اتفاق ہے کہ ایک قطب شاہ نامی بزرگ کا نام آتا ہے۔ حضرت سلطان باہو کا شجرہ امیر زبیر بن علیؑ تک جا پہنچتا ہے۔“ (6)

حیرت والی گل اے پئی امیر زبیر داناں تاریخ دیاں اہم لکھتاں تے نسب نامیاں وچ دکھائی نہیں دیندا۔ پر ایہدے باوجود کجھ اہم شہادتیاں اجیہاں لیسدیاں نیں جنہاں توں ایہہ تھوہ لگدا اے پئی امیر زبیر حضرت علیؑ دے پتر نیں۔ جیویں شیخ ابوبکر سندھی نے اپنی لکھت انیس الواعظین وچ، سلطان حامد نے اپنی لکھت تواریخ سلطان باہو وچ تے سید وزیر حسین نے اپنی لکھت تاریخ الائمہ وچ امیر زبیر نوں حضرت علیؑ دا فرزند آکھیا اے۔ ایسے طرح پنجاب یونیورسٹی دیے مرکزی کتب خانے وچ موجود

فتاویٰ غیاثیہ دے قلمی نسخے وچ وی ایس پاسے اشارہ لکھدا اے۔ سلطان باہو دے سارے تذکرہ نگار ایس گل تے متفق نظر آوندے نیں کہ اوہ حضرت علیؑ دی غیر فاطمی اولاد وچوں نیں تے اوہناں داقبیلہ ”اعوان“ دے ناں نال مشہور ہو یا۔ ایہہ اعوان سادات عظام دے معاون ہون کارن ایس ناں نال معروف ہوئے یا سلطان محمود غزنوی نال تعاون دا ہتھ ودھان کارن اوہناں نوں ایہہ خطاب ملیا البتہ ایہہ گل تے متھی جاندی اے پی اعوان ہاشمی علوی نیں تے قطب شاہ دی اولاد وچوں نیں۔ ایہہ اعوان یا سادات دے معاون عرب وچوں خراسان تے مڑاوتھوں ہندو وچ وارد ہوئے۔ ایس ضمن وچ سلطان حامد قادری دے وچار گوہ گوچرن نیں:

”جب سادات عظام خراسان سے بھی بسبب تفرقہ نکل کر ہند میں آئے تو قبیلہ اعوان بھی بدستور سادات بنی فاطمہ کے رفیق اور معاون بن کر کالا باغ کے پہاڑوں دریائے انک یا سندھ کے کنارے پر ملک پنجاب میں آئے۔“ (7)

سیدہ رحیم غیاث نے ایس بارے اپنے وچارانج بیان کیتے نیں:

”سلطان باہو کے اجداد عباسیہ دور کے آخر میں دریائے انک کے راستے کالا باغ پہنچے۔“ (8)

مناقب سلطانی دے لکھنہاں سلطان حامد قادری ایہدی وضاحت ایہناں اکھراں وچ کیتی اے:

”قبیلہ اعوان نے کالا باغ پر قبضہ کر کے دریائے انک کے مشرقی کنارہ کا ارادہ کیا۔ مشرقی کوہستان کے ہندو راجاؤں نے جو خٹک اور جنجوعہ وغیرہ اقوام کے تھے مختلف ریاستیں قائم کر کے مضبوط قلعے اور قدیمی یاغستان بنا رکھے تھے۔ اعوانوں نے ان راجاؤں کے ساتھ لڑنا شروع کیا اور تھوڑے ہی عرصے میں ان کو تہ تیغ کر کے کوہستان مذکور پر قبضہ کر لیا۔“ (9)

حافظ حمید اختر ایس بارے اپنے وچارانج پیش کر دے نیں:

”دشت کر بلا کے واقعے کے بعد سادات بنی فاطمہ جس جگہ جاتے اور رہتے بجز عبادت الہی اور گوشہ نشینی کے اور کچھ شغل اور دنیاوی کام نہیں کرتے تھے۔ اور باقی علویہ جس جگہ جاتے تھے حتی الامکان اپنی خاندانی حشمت اور امارت کے مدعی تھے۔ چونکہ ایران کے ملک سے وہ خراسان میں آئے تھے۔ قبیلہ ہاشمی علویہ نے ہرات کے قلعے پر قبضہ کیا تھا۔ امان شاہ اپنے باپ کے بعد مسند نشین ہوا جو سادات بنی فاطمہ کی بہت معاونت کیا کرتا تھا۔ اسی وجہ سے اسکی اولاد کا لقب اعوان ہوا۔ یعنی معاون سادات۔ ازاں بعد مغلوبیت کے سبب معہ سادات بنی فاطمہ خراسان سے بھی عباسیہ خاندان کے عہد میں پنجاب اور خراسان کے سرحدی علاقہ انک کے کنارے کالا باغ میں پہنچے۔ قبیلہ اعوان نے یہاں مقامی راجاؤں سے لڑنا شروع

نوں دان کردتی۔ اپنے خاندانی پچھوکڑوں مکھ رکھدیاں اوہناں استھھے نویں علاقے وسائے تے اسلامی ریتاں دا پرچار کینا ایستھوں تائیں پئی ایہناں علاقیاں دانان ”اعوان کار“ پے گیا۔

تجی گل ایہہ اے پئی یقینی طور تے سادات بنی فاطمہ دی معاونت کارن ای علوی ہاشمی یعنی حضرت علیؑ دی غیر فاطمی اولاد ”اعوان“ مشہور ہوئے ہوں گے کیوں جے سلطان محمود غزنوی دی معاونت کارن مشہور ہوں والے اعواناں دا علوی تے ہاشمی ہونا مشکوک ہو جاندا اے۔ ایس ضمن وچ اتے بیانے اوہ حوالے ای بوچے ٹھیک لگدے نیں جیہناں وچ سادات بنی فاطمہ دی مدد کارن علوی ہاشمی اعوان مشہور ہوئے۔ کالا باغ توں لے کے بھیرے تیکر کھیوڑہ، کالا باغ، چوہا، وڑچھا، ترچھا، نلی ناوڑی، کھٹاسیانی تے کوٹ کلاں لون دیاں مشہور کاناں نیں۔ کھوج کارنے اہناں چوں اکثر علاقیاں دی سیر کیتی اے۔ ایس سارے علاقے وچ ارج وی پرانیاں عمارتاں دے کھنڈر موجود نیں۔

سلطان باہو دے وڈے کے عباسی خلافت دے اخیر لے دور وچ بارہویں صدی دے پھیکوڑتے تیرہویں صدی دے مڈھ وچ غزنویاں دی فوج دے چھپر چھاویں انک دے کنڈے کالا باغ پہنچے تے ارد گرد دے علاقیاں وچ کھلے گئے۔ (12) جس سے سلطان باہو دے وڈے وڈیاں نے سون تے سکیر دے علاقیاں وچ اپنی عملداری نوں بھرواں استحکام دتا اوں سے ہندوستان وچ چنگی بھلی افراتفری سی۔ جنگ و جدل دے ایس دور وچ دہلی دی سلطنت غوریاں، غلاماں، خلجیاں، تغلقاں، سیداں تے لودھیاں توں ہندی ہوئی مغلاں تیکر اپڑی۔ ایہہ سارے حکمران افغانستان راہیں ہندوستان آئے تے یقینی طور تے اوہناں علاقیاں وچ جتھے اعواناں دی عملداری سی، جدوں دہلی دے تخت تے قبضہ کرن والے ایستھوں لنگھدے سن تے ازلی مہمان نواز ہوں کارن اپنی بت موجب اعوان اوہناں نوں جی آیاں نوں آکھدے سن۔ بدلے وچ ایہہ حملہ آور اعواناں دے علاقیاں تے اوہناں دے امیراں نوں نقصان پہنچائے بغیراگے ودھ جاندے سن تے دہلی دے تخت تے قبضے مگروں اعواناں دی اوہناں علاقیاں تے عملداری نوں شاہی حمایت تے تحفظ حاصل ہو جاندا سی۔ انج ایہناں علاقیاں دے امیر شاہی منصب داری دا اعزاز حاصل کر لیندے سن۔ سلطان باہو دے وڈے وڈیاں دا شمار سون دے امیراں وچ ہوندا سی۔ ایہہ امیر پیڑ پیڑ ہیو پیڑ ہیو تخت دہلی دے بادشاہواں دے منصب دار رہے سن۔ ایس بارے حافظ حمید اختر انج بیان کردے نیں:

”سلطان العارفین حضرت سلطان باہو کے بزرگان اسلاف کا خاندان بھی ان اعوان خاندانوں

کی طرح جو مالکان کالا باغ و مالکان سہال تھے، ملک سون کے رؤسا خاندانوں سے تھا۔ جو دہلی کے

بادشاہوں کے دربار میں پشت بہ پشت ملکی ریاست کے منصب دار تھے۔ یہاں تک کہ حضرت بازید محمد قدس

سرہ والد ماجد حضرت سلطان العارفین باہو ملک مذکور کے منصب دار ہوئے۔“ (13)

سلطان باہو دے والد بازید محمد اپنے وڈے وڈیاں و انگوں شاہی منصب دار سن۔ اوہناں بارے سلطان حامد دے وچار نیں: